

**Argunşah, Mustafa (2013), *Çağatay Türkçesi,*
*Kesit Yayınları, İstanbul, 381s.,***

ISBN: 975-605-4646-44-9

Tuğba Bayrakdarlar*

Günümüze kadar tarihî Türk lehçeleri ile ilgili pek çok çalışma yapılmış ve yapılmaya da devam etmektedir. Bunlar içerisinde Çağatay Türkçesinin grameri ile ilgili çalışmalar önemli bir yere sahiptir. Macar Türkolog Janos Eckmann'ın *Çağatayca El Kitabı* (çev.: Günay Karaağaç) ve *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (çev.: Osman Fikri Sertkaya) isimli eserleri, Andras J.E. Bodrogligeti'nin *A Grammar of Chagatay*, Hanifi Vural-Ali Osman Solmaz ve Recep Karaatlı'nın birlikte hazırladıkları *Çağatay Türkçesi* bu alandaki başlıca kaynaklardır. Eylül 2013'te yayımlanan yeni bir çalışma da Prof. Dr. Mustafa Argunşah'a aittir. 381 sayfadan oluşan *Çağatay Türkçesi* adlı eser, *Sunuř, Birinci Bölüm (Çağatay Türkçesi ve Edebiyatı), İkinci Bölüm (Ses Bilgisi), Üçüncü Bölüm (Biçim Bilgisi), Metin Çözümlemeleri, Metinler, Sözlük, Tıpkıbasımlar ve Kaynakça* şeklinde dokuz ana başlık altında hazırlanmıştır.

Eserin *Sunuř* (s. 11) kısmında, Çağatay Türkçesinin 15. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar uzun bir dönemde Doęu Türklüğünün konuşma ve yazı dili olduğundan; Timurlular, Şibanîler, Baburîler, Hive ve Hokand Hanlığı tarafından resmî dil olarak kullanıldığından bahsedilmektedir. Yazar, bu dönemlerde Batı Türklerinin Oğuz Türkçesi temeline dayalı Osmanlı Türkçesini kullanarak klasik edebiyatlarını oluşturduklarına, Doęu Türklerinin de Karahanlı-Harezm temelinde gelişen Çağatay Türkçesini esas aldıklarına değinmiştir.

Çağatay Türkçesi ve Edebiyatı (s. 13-76) ana başlığını taşıyan birinci bölümde; *Çağatay Türkçesi, Klasik Öncesi Dönem Yazarları ve Eserleri, Klasik Dönem Yazarları ve Eserleri, Klasik Sonrası Dönem Yazarları ve Eserleri, Çağatay Türkçesi Sözlükleri* isimli alt bölümler bulunmaktadır. *Çağatay Türkçesi* bahsinde, Çağatay Türkçesinin tanımı kısaca verildikten sonra Çağatay adının tarihî kökenine değinilmiştir. Ardından bu kelime, terimsel açıdan değerlendirilmiş ve terimin önceleri Çağatay ulusunda yaşayan göçebe Türkler için kullanılırken; sonraki dönemlerde yazar ve tarihçiler tarafından Timurlular Devletinin Türk halkı, Timurlu Türkleri için kullanıldığı ifade edilmiştir. Argunşah, bu dönemde gelişen dil için “Çağatay tili”, “Çağatay Türkîsi” terimlerinin kullanıldığını, dönemin yazar ve şairlerinin ise kendi dillerini “Türkî, Türk tili, Türk lafzı, Türk

* Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, tbyrakdarlar@gazi.edu.tr; tbyrakdarlar@gmail.com.

elfâzı, Türkçe, Türkçe til” terimleri ile adlandırdıklarını belirtmektedir (s.15-18). Aynı başlık altında Çağatay Türkçesinin dönemleri, Çağatay edebî dilinin kaynağı ve Çağatay Türkçesinin fonetik ve morfolojik özelliklerine yer verilmiştir. *Klasik Öncesi Dönem Yazarları ve Eserleri* adını taşıyan bölümde, 1390-1465 yılları arasında Çağatay Türkçesinde ilk eserlerin verildiğine dair genel bir bilgilendirme yapılmış; Sibicabî, Atayî, Ahmedî, Gedaî, Haydar Harezmî, Sekkâkî, Yusuf Emirî, Seyyid Ahmed Mirza, Lutfî, Yakînî, Harezmlî Hâfız gibi dönemin şair ve yazarları kronolojik sıraya uygun olarak verilmiştir (s. 27-39). *Klasik Dönem Yazarları ve Eserleri* kısmı, döneme damgasını vuran Ali Şir Nevayî ve Hüseyin Baykara ile başlar. Hamidî, Şahî, Şiban Han, Muhammed Salih, Padişah Hoca, Zahirüddin Muhammed Babur Mirza, Ubeydullah Han, Bayram Han, Kâmrân Mirza ise diğer önemli şahsiyetler olarak burada yerini alır. Argunşah, yazar ve şairlerin hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri hakkında genel bilgiler verdikten sonra Çağatay Türkçesiyle yazılan Kur’an tefsirleri ve nüshalarına da burada değinmiştir. *Klasik Sonrası Dönem Yazarları ve Eserleri* kısmında, devrin önemli ismi Ebulgazi Bahadır Han’ın hayatı hakkında kısa bir bilgilendirmenin ardından onun iki büyük eseri Şecere-i Terâkime ve Şecere-i Türk’ten bahsedilmiştir. Ayrıca Çağatay Türkçesinin son dönem eseri olan Şerhü’r-Risale fi’l-Tasavvuf’a da kısaca değinilmiştir. *Çağatay Türkçesi Sözlükleri* bölümünde, Çağatay sahasının sözlükçülük bakımından Kıpçak sahasından sonra önemli bir yerde olduğu ve bu dönemin sözlüklerinin daha çok Ali Şir Nevayî’nin eserlerini anlayabilmek maksadıyla hazırlandığı belirtilmiştir. Sözlüklerin başlıcaları: Abuşka Sözlüğü (El-Lugâtu’n-Nevâ’iyye ve’l-İstişhâdâtü’l-Cağâtâ’iyye), Bedâiyü’l-lugat, Senglâh, Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî, Hulâsa-i Abbasî, Fazlullah Han Sözlüğü, Kitâb-ı Zebân-ı Türkî, El-Tamga-yı Nâsırî, Fethali Kaçar Sözlüğü, Üss-i Lisan-ı Türkî’dir (s. 71-76).

Ses Bilgisi (s. 77-98) ana başlığını taşıyan ikinci bölümde *Ünlüler* ve *Ünsüzler* ayrı ayrı değerlendirilmiştir. *Ünlüler* alt başlığında kapalı /e/ sesi, ünlü uyumları, ünlü olayları örneklerle açıklanmıştır. Ünlü uyumları da kalınlık-incelik uyumu (damak uyumu) ve düzlük-yuvarlaklık uyumu (dudak uyumu) olarak ikiye ayrılmıştır. Ünlü olayları yuvarlaklaşma, düzleşme, genişleme, ünlü birleşmesi, ünlü türemesi, ünlü düşmesi şeklinde sınıflandırılmıştır. *Ünsüzler* alt başlığında, Çağatay Türkçesinde önemli görülen /s/, /t/, /ng/, /d/, /w/ ünsüzleri hususunda kısa bir bilgilendirmeden sonra ünsüz uyumu, ünsüz değişimleri, ünsüz düşmesi, ünsüz türemesi, ikizleşme, göçüşme (yer değiştirme) konusu işlenmiştir.

Biçim Bilgisi (s. 99-178) ana başlığını taşıyan üçüncü bölüm, eserde en kapsamlı yeri teşkil etmektedir. Bu bölüm, *Yapım Ekleri*, *İsim Çekimi*, *Sıfatlar*, *Sayılar*, *Zamirler (Adıllar)*, *Zarfılar (Belirteçler)*, *Edatlar (İlgeçler)*, *İsim-Fiiller*, *Sıfat-Fiiller*, *Zarf-Fiiller*, *Fiil Çekimi* olmak üzere on bir alt başlıktan oluşmaktadır. *Yapım Ekleri* bahsinde Çağatay Türkçesinin yapım ekleri bakımından bir önceki dönemin devamı niteliğinde olduğu ifade edilmiş, ardından bu ekler isimden isim, fiilden isim, isimden fiil ve fiilden fiil yapım ekleri şeklinde dört grupta incelenmiştir. *İsim Çekimi* alt başlığında çokluk, iyelik, aitlik, durum ekleri

ve soru eki: + mU ele alınmıştır. *Sıfatlar*, niteleme ve belirtme sıfatları olarak ikiye ayrılmış; belirtme sıfatları da kendi içerisinde işaret, soru, belirsizlik, sayı sıfatları, sıfatlarda karşılaştırma, pekiştirme, en üstünlük ve renk adları olarak sekiz alt başlıkta tasnif edilmiştir. Yapım ekleriyle türetilen sıfatlar, isimden isim ve isimden fiil yapım ekleri arasında gösterildiğinden dolayı bu bölümde tekrar üzerinde durulmamıştır. *Sayılar*, asıl sayılar, topluluk, kesir ve çarpma sayıları olmak üzere dörde ayrılmıştır. *Zamirler (Adıllar)* konusunda yazar, Çağatay Türkçesinde eserlerin yazıldığı coğrafyaya ve yazıma bağlı olarak bazı zamirlerin birden fazla biçiminin bulunduğunu ifade etmiş ve ardından zamirleri; kişi, işaret, soru, belirsizlik, dönüşlülük, ilgi ve birliktelik zamirleri olmak üzere yedi grupta incelemiştir. Bunlardan kişi ve işaret zamirlerini, tüm hâl ekleri eklenmiş şekilleri ve değişen varyantlarıyla tablo üzerinde göstermiştir. Örneğin; 1. teklik şahıs kişi zamiri “mèn / bèn”, ilgi durumunda “mènim / mènin / mèni”; eşitlik durumunda “mènçe / mèniñçe” şeklindedir. “bu” işaret zamiri, ilgi durumunda “bunuñ / munuñ / munuñ / muñ”; bulunma durumunda “munda / munuñda”; ayrılma durumunda “mundın / munuñdın” ve eşitlik durumunda “bunça / muñça” (s. 136-137). Soru zamirlerini “kim, nè ve ka ile yapılanlar” diye üçe ayırmıştır. Belirsizlik, dönüşlülük ve ilgi zamirlerinde ise Türkçe ve Farsça kökenlileri ayrıca belirtmiştir. *Zarflar (Belirteçler)*, yer-yön, hâl, miktar, zaman, nasıllık-nicelik gibi yönlerden fiilleri ve sıfatları niteleyen isim soylu kelimeler olarak tanımlanmış (s.139). Çağatay Türkçesinde çok sayıda zarfın kullanıldığı, bunlardan bir kısmının basit, bir kısmının ise türemiş yapıda olduğu ifade edilmiştir. Yazar, zarf-fiil ekleriyle türetilen zarfları bu bölümde tekrar ele almaya gerek görmemiş ve sonrasında Çağatay Türkçesinde tespit ettiklerini yer-yön, zaman, azlık-çokluk (miktar), durum (nasıllık-nicellik), soru zarfları şeklinde beşe ayırmıştır. *Edatlar (İlgeçler)*, bağlama (bağlaçlar), çekim, cümle başı, kuvvetlendirme (pekiştirme), şüphe, karşılaştırma-denkleştirme, cevap, benzetme ve ünlem edatları olmak üzere dokuza ayrılarak sunulmuştur. Örnekler, Çağatay sahasının önemli şahsiyetlerinden Nevayi, Babur, Ebulgazi Bahadır Han, İsbicabî, Yusuf Emirî, Padişah Hoca, Gedai, Sekkâkî'nin eserlerinden alınan cümleler ile zenginleştirilmiştir. Aynı bölümde *İsim-fiiller* konusunda Çağatay Türkçesinde sadece -mAK ekinin varlığından söz edilir. *Sıfat-fiiller* bahsinde işlevleri hakkında kısa bir bilgilendirme yapıldıktan sonra -Ar/ -r/ -Ir/ -Ur, -AsI, -DUK, -GAn / -Kan, -An, -GU / -KU, -GUÇI / -KUÇI, -GII, -mAs ve -mİş olmak üzere dokuz sıfat-fiil eki incelenmiş, konuya ilişkin pek çok örnek verilmiştir. *Zarf-fiiller* bölümünde; Çağatay Türkçesinde iki tür zarf-fiil ekinin varlığından bahsedilmektedir: Basit ve sıfat-fiil eklerinin durum ekleri almasıyla oluşmuş birleşik zarf-fiil ekleri (s.152). Yazar, genel bir bilgilendirmeden sonra -A / I / U /-y, -UrçA (<Ur+çA), -ArDA / -UrDA / -rdA (<-Ar, -Ur, -r+dA), -ArGA / -UrGA (<-Ar/-Ur+GA), -DI erte, -GAç / -Kaç, -GAlI / -KAlI, -GANçA (<-GAn+çA), -GAndA / -KAndA (<-GAn/ -Kan+dA), -GAndIn (soñ) (<-GAn+dIn), -GUçA / -KUçA (<-GU+çA), -GInçA / -GUnçA / -KUnçA (<-GUñ, -KUn+çA), -IbAn- / -UbAn / -bAn, -ken, -mAstIn burun, -mAy, -mAyIn , -p olmak üzere on sekiz zarf-fiil ekini incelemiştir. Bu

eklerden görülen geçmiş zaman eki ile ek-fiilin şart çekiminden oluşan -DI érse yapısının Harezmi Türkçesindeki gibi zarf-fiil işleviyle kullanıldığını da ayrıca belirtmiştir. *Fiil çekimi* alt başlığında, çekimli bir fiilin cümlede hareket, şekil, zaman ve kişi olmak üzere dört unsuru ifade ettiğinden bahsedilmiştir. Ardından fiil çekimi basit ve birleşik çekim diye iki gruba ayrılmış, basit çekim başlığı altında bildirme ve tasarlama kipleri; birleşik çekim başlığı altında ise hikâye, rivayet, şart çekimi anlatılmıştır. Fiillerde soru ve ek-fiillere kısaca değinildikten sonra birleşik fiiller konusuna geçilmiştir. Birleşik fiiller, genel Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de iki şekilde meydana gelir: 1) asıl fiil+ zarf-fiil eki+ yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller, 2) isim+yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller. Yazar, birinci yapıyı “İki fiilden oluşan birleşik fiiller” başlığı altında incelemiş ve işlevlerine göre yeterlilik, süreklilik, tezlik, yaklaşma fiilleri olarak dörde ayırmıştır.

Metin çözümlenmeleri (s. 179-226) bölümünde, Sekkâkî, Luţfî, Gedayi, Hüseyin Baykara, Nevayî’den gazellere yer verilmiştir. Arap harfli metinler, çeviri yazısıyla ve Türkiye Türkçesine aktarılmış şekilleri ile verilmiştir. Dil bilgisi çözümlenmeleri başlığı altında beyitlerde geçen önemli kelimeler detaylıca tahlil edilmiştir. Bu bölümde gazellerin yanı sıra rubai, tuyug örnekleri, Şecere-i Terâkime, Bâburname’den metinler de incelenmiştir.

Metinler (s. 227-291) bölümünde, Harezmi Hafız, Mevlana Sekkâkî, Gedaî, Yusuf Emiri, Hüseyin Baykara, Şiban Han, Ubeydullah Han ve Kâmrân Mirza’nın Divan’ından; Sibicabî’nin Gülistan-ı Türkî, Ali Şir Nevayî’nin Fevaidü’l-Kiber, Leylâ vü Mecnun, Muhakemetü’l-Lugateyn, Gazi Zahireddin Muhammed Babur’un Bâburnâme ve Divan’ından, Padişah Hoca’nın Miftâhü’l-’adl, Ebulgazi Bahadır Han’ın Şecere-i Terakime’den metinler yer almaktadır.

Sözlük (s. 292-318) bölümünde, kitapta geçen 973 kelime alfabetik olarak sıralanmıştır. Kelimelerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları verilirken, kökenlerinin de parantez işareti içerisinde gösterilmesi etimoloji açısından ayrı bir zenginlik kazandırmaktadır.

Tıpkıbasımlar (s. 319-373) bölümünde, Atayî Divanı Petersburg nüshası (s. 4-9), Mahzenü’l-Esrar Topkapı Sarayı Müzesi nüshası (s. 1-4), Sekkaki Divanı Taşkent nüshası (s. 12b-15b), Nevayî Külliyyatı İstanbul Üniversitesi nüshası (s. 1-10), Baykara Divanı Fatih Kütüphanesi nüshası (s. 1b-4b), Miftâhü’l-adl Ali Şir Nevayî Ktp. nüshası (s.15b-18a), Babur Divanı İstanbul Üniversitesi nüshası (s. 37b-40a) ve Zafername Topkapı nüshasına (s. 438b-441b) ait metinler bulunmaktadır.

Kaynakça (s. 375-381) bölümünde, çalışmanın hazırlanması esnasında yararlanılan kaynaklar listelenmiştir.

Çağatay Türkçesi ile ilgili değerli bir kaynak olan bu eserden dolayı Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH hocamıza teşekkürlerimizi iletir, çalışmalarının ve başarılarının devamını dileriz.